

Adalékok a magyar nyelvtörténet két szinkrón metszetéhez (Balassi és Ady)

A hazai nyelvtudományban LAZICZIUS GYULA hívta fel különös élességgel a figyelmet a „synchronia és diachronia” megkülönböztetésének a szükségére, azokra a módszertani hibákra, melyek e különbségtétel elhanyagolásából adódnak.¹ Az alábbiakban néhány (kivált mennyiségi) adalékkal szeretnék hozzájárulni két szinkrón metszet képéhez a szövegbeli fonéma-eloszlás (1. — 3.), majd a szókincs (4.) síkján; helyenként megkísérlem vázolni a majd harmadévezred diakrón fejlődésének néhány vonását is. Balassi műveiben elegendő anyag áll a rendelkezésünkre a XVI. század utolsó negyedéből ahhoz, hogy legalábbis túlságosan nagy hibákat ne kövessünk el e korábbi metszetet illetően; másik támpontul Ady műveit vettük (összes verseit és néhány év teljes novella állományát).

I. A szövegek fonémaszintű általános jellemzését végezzük el először két jellemző bevonásával: *a*) hogyan alakult a mássalhangzó (C) — magánhangzó (V) arány; *b*) a V-állományon belül hogyan alakult a magasak — mélyek ($V_{\text{pal}} - V_{\text{vel}}$) aránya. Az idevonatkozó adatokat százalékosan az 1. táblázat tartalmazza. (Abszolút értékben: Balassi összes versei százszázalékosan alig meghaladó mennyiségű fonémát tartalmaztak, levelezése és drámája [Szép magyar comoedia] külön-külön tízezres nagyságrendű fonémát; Ady összes versei több mint félmillió, feldolgozott prózája valamivel kevesebb mint félmillió fonémát. A százalékos értékek mindkét sorban a közvetlenül felettes kategória százalékában értendők: a C % azt mutatja, hogy az összes fonéma hány százaléka volt C; a V_{pal} % — hogy az összes V hány százaléka volt V_{pal} .)

1. táblázat

	BAL ÖV	BAL Lev.	BAL Com	ADY ÖV	Ady próza
C %	59,84	58,54	59,07	59,17	57,78
BAL ÖV = 100	100,00	97,83	98,71	98,88	96,56
V_{pal} %	60,95	53,82	56,89	51,21	49,79
BAL ÖV = 100	100,00	88,30	93,34	84,02	81,69

A kiinduló állapottól (melynek itt Balassi összes verseit vettük — természetesen más nulla-pontot is választhatunk volna) való 1—3%-os eltérést joggal tekinthetjük „kicsi”-nek. Akkor azt mondhatjuk, hogy mind a két szinkrón metszet önmagán belül csak kis eltéréseket mutat fel; ugyancsak kicsi

¹ LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Budapest 1942.

az a különbség, ami a két szinkrón metszet között diakrón vonalon kimutatható. Sőt, nézzük meg jobban az adatokat: valamivel markánsabb különbség nem is a diakrónia, hanem a műfaj mentén rajzolódik ki. Nevezetesen: a költészet több száz évvel az előtt éppen úgy, mint századunk elején egy kevéssel mássalhangzó-gazdagabb, mint a próza. E szemszögből tekintve Ady versei valamivel messzebb vannak saját prózájától, mint Balassi drámájától vagy verseitől. (Ha kontrollként feltüntettük volna a mai technikai, újságnyelvi stb. — tehát nem esztétikai céllal íródott — szövegekből vett mintát, azt láttuk volna, hogy az még magánhangzó-gazdagabb: abban csak 55,71% a C-arány.)

Mind az egyes szinkrón metszetek, mint kivált a köztük feszülő diakrón ív tekintetében egészen más képet kapunk a magánhangzókon belül a palatálisveláris arányt vizsgálva. Egy-egy szinkrón metszeten belül itt már nagyobb eltérés lehetséges. Sőt, ha a 12%-os eltérést a kiinduló állapottól „nagy”-nak nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy Balassin belül nagy eltérés van e téren költészete között egyrészt és levelezése között másrészt. Továbbá: még jelentősebb az az eltérés, amelyet a diakrónia mentén észlelünk: 16–18%-os a kiinduló állapothoz képest, ami egészen nagynak mondható. E kérdés kapcsán tehát mind a XVI. századi metszeten belül nagy feszültség volt érezhető, mind kivált jelentős mozgás a XVI–XX. század vonatkozásában. Ezt megelőző és közbülső szinkrón metszetek, a Halotti Beszédőtől napjainkig, világosan mutatják e fejlődés ívét, mely így jellemezhető: szövegeink az ómagyar korban palatális dominanciát mutattak, az évszázadok során egyre velárisabbak lettek, mostanra szinte fele-fele arányban jellemzik szövegeinket a magas, illetőleg a mély magánhangzók. (Ez a „mostan” eddigi vizsgálataink szerint e szempontból legalább már Petőfi óta tart. Hogy hol van egy-egy szinkrón metszet határa, azt nyilván az a szempont is megmondja, amely szerint a rétegeket mérjük: látnunk kell, hogy a C : V arány szempontjából a „mostan” már legalább Balassi óta tartana.) Bár LAZICZIUS GYULA a bevezetőben hivatkozott helyen (kül.: 97 kk.) élesen fellép az ómagyar állapotra vonatkozó alap(mert anyag-) talan fejtegetések ellen, számainkat látva ezen extrapolálás ellen feltehetően nem lenne kifogása. — Ámde térjünk vissza még egy pillanatra Balassihoz. Ha a „palatális dominancia” a régebbi állapot jellemzője, akkor Balassi költészetének hangzását levelezéséhez képest lényegesen archaikusabbnak kell ítélnünk. Alább (4.) rá tudunk mutatni ezen eltérés egyik (vagy fő?), triviális okára. Szemet szúr ugyanakkor, hogy ugyane skálán mérve Ady költészete is egy kissé archaikusabb, mint saját prózája; így azután ez az archaikusabb Ady-vershangzás e szempontból nincsen túlságosan messze a Balassilevelek hangjától. Itt minden esetre óvatosságnak kell lennünk az olyan, viszonylag kis, eltérések láttán, mint amit az 1. táblázat Ady versei és prózája között felmutat: e téren nagyok a szinkrón feszültségek, jelentős a diakrón mozgás, itt tehát csak a jelentősebb eltéréseknek kell valamely — diakrón, szinkrón-műfaji stb. — jelentőséget tulajdonítanunk.

2. Folyóiratunk hasábjain utaltunk először arra, miként lehet egyes minták közötti különbséget több dimenziós térben számított távolságokkal modellálni (vö. NyK 75: 31 kk.). Ezt a módszert alkalmaztuk Ady fonémastatisztikánkban², továbbfejlesztette és pontosabbá tette

²JÉKEL PÁL—PAPP FERENC, Ady Endre költői műveinek fonémastatisztikája. Budapest 1974.

azt matematikus-kollégánk egyetemi doktori értekezésében.³ Itt mindebből elég annyi, hogy e távolságok a teljes fonémaállomány hasonló vagy eltérő terheltségét tükrözik, az egyes fonémákra vonatkozóan (tehát függetlenül például a helyzettől: szókezdő, szóvégi stb.; a csoportosulástól: mássalhangzócsoportok, alliteráció stb.).

Míg a vizsgált XX. századi költők (Ady, Babits, Szabó Lőrinc, József Attila) 54—98 egységre voltak egymástól e többdimenziós térben (és már látjuk, hogy hasonló zónába esik Petőfi is), e XX. századi költők és a nem esztétikai céllal íródott prózai szövegek 138—167 egységre kerültek egymástól. Mind eme mintáktól elég távol kerülnek Balassi összes művei: 156—189 egységnyire. Az egyes szerzők Balassi műveitől mért növekvő távolságuk sorrendjében (zárójelben a távolság): Szabó Lőrinc műfordításai (156), Ady összes versei (165), Szabó Lőrinc összes versei (167), Babits összes versei (171) stb. Balassi összes művei és a szakszövegek közötti távolság maximális (222), elég messze kerül még Balassitól Ady prózája is (189).

Ne tulajdonítsunk különösebb jelentőséget a számoknak: a fenti zárójelek ilyen aláértékelést (is) kívántak sugallni az olvasónak. A „közel” és „távol” fogalmaknak azonban ennek alapján van értelmük; ugyanígy a „közelebb” — „távolabb” fogalmaknak. Eszerint az eddig vizsgált XX. századi magyar költői szövegek össz-hangzásukat tekintve (a fentebbi értelemben) valóban közel vannak egymáshoz. Ehhez képest távolabb van a korábbi szinkrón metszet a maga összességében. Az itt közölt számokkal, „közel” — „távol”-fogalmakkal most még inkább e módszert kalibráljuk; egy részletesebb kalibrálás elkészültevel talán majd több konkrétumot tudunk segítségével mondani.

3. Vajon mi a helyzet a leggyakoribb fonémák tekintetében? Erre ad választ a 2. táblázat.

2. táblázat

BAL ÖV				BAL Lev.			BAL Com			ADY ÖV			Ady próza		
A	B	C	D	B	C	D	B	C	D	B	C	D	B	C	D
1.	e	13,34	13,34	e	11,86	11,86	e	13,38	13,38	e	10,02	10,02	e	10,27	10,27
2.	t	6,73	20,07	a	8,79	20,65	a	8,36	21,74	a	9,07	19,09	a	10,12	20,39
3.	n	6,55	26,63	n	6,58	27,23	n	6,51	28,25	n	6,01	25,10	t	6,29	26,68
4.	a	6,52	33,14	t	6,03	33,26	m	6,18	34,44	t	5,73	30,83	n	5,82	32,50
5.	m	5,84	38,99	m	5,75	39,01	t	6,12	40,56	k	5,55	36,38	k	5,12	37,62

Jelmagyarázat: A = sorszám (csökkenő gyakoriság szerint), B = az adott leggyakoribb fonéma, C = a „B” rovatban álló fonéma az össz-fonémaállomány hány százalékát teszi ki előfordulásaival, D = az 1., az 1. és 2., az 1., 2. és 3. stb. fonéma együttesen az össz-fonémaállomány hány százalékát teszi ki előfordulásaival.

Magának az 5 leggyakoribb fonémának az állományát tekintve csupán egyetlen változás van: a Balassinál 4.—5. helyen álló *m* helyébe Adynál a *k* lépett (Balassinál ez összes műveiben a 7. helyen áll 4,92%-kal; összes verseiben a 7. helyen 4,96%-kal). Szembetűnő az arányeltolódás az *a* esetében: kivált Balassi verseiben lényegesen ritkább, mint egyéb műfajaiban és kivált — a XX. század elei szövegekben. Főleg ezért palatálisabbak tehát Balassi versei.

³ JÉKEL PÁL, Magyar nyelvű szövegek gépi feldolgozása — I. (Fonémaszint) Kézirat. Debrecen 1973.

Az 5 leggyakoribb fonéma Balassi különböző műfajaiban a szöveg 39–41 %-át kiteszi (vö. a „D” oszlopok adataival), Adynál 36–38%-ot. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy az elmúlt századok alatt (legalábbis e két szinkrón metszet szerint) mintha „színesedtek” volna szövegeink, ha színen egy-egy fonémát értünk. A leggyakoribb fonémák ugyanis mintha egy árnyalattal kevesebbet szerepelnének Adynál, mint szerepeltek Balassinál. Ezt mutatják a további eredmények is: a szöveg felét az első 7 vagy 8 fonéma teszi ki Balassinál — határozottan az első 8 Adynál; tehát Adynál valamivel több fonéma kellett a szöveg felének kiadásához, valamivel színesebb volt ilyen értelemben az ő szövege. (Az „alapszint” nem 7, hanem 8 szín keveréke adta meg.) Mindez talán két szempontból érdekes: *a*) a kevesebb „a” Balassi verseiben, e versek palatálisabb alapszíne stb. stb. nyilván azt a gondolatot ébresztette az olvasóban, amire tételesen a következő, 4. pontban fogunk megválaszolni — és íme, mégis, a mai szöveg némileg mintha színesebb lenne; *b*) olyan jó lett volna, ha a költői szövegek mássalhangzó-gazdagsága (= magánhangzó-szegénysége) mellett még „szürkeségüket” is lehetett volna kimutatni — de hiába, ez nem megy, a számok nem ezt mutatják, a fejlődés is mintha ezzel ellentétes lenne. Összehasonlításként jegyezzünk meg még annyit, hogy a szónak ebben az értelemben az eddig vizsgált szerzők közül természetesen Juhász Ferenc a legszínesebb: neki 9 fonémára is szüksége van ahhoz, hogy szövegei felét azokkal kikeverje.

4. A s z ó k i n c s két metszetének a vizsgálata azután mintha választ adna a vártnál palatálisabb Balassi-versek kérdésére, mely eddig több összefüggésben is előkerült. Kiderül ugyanis, hogy ha a „(mutató) névmás vs. névelő” kérdést mennyiségileg közelítjük meg, vagyis például azt mondjuk: „ahol a kérdéses elem a szövegszók között 4%-os vagy annál kisebb aránnyal áll, ott még nincs névelő, csak névmás; ahol 5%-os vagy annál nagyobb aránnyal áll — ott megjelent a névelő”, akkor Balassi verseiben még nincs felfedezve a (határozott) névelő, levelezésében viszont ugyan él vele. (Más kérdés, hogy mikor érdemes valamely nyelvtani jelenséget, példánkban a határozott névelő megjelenését, ilyen mennyiségi oldalról megközelíteni. Amikor ezer és ezer szövegszónyi konkordancia áll rendelkezésünkre, melyben tehát minden egyes „az”-előfordulást minőségileg is elemezhetünk, aligha van szükség ilyen megközelítésre; más feladatok, más nyelvek stb. esetében azonban olykor célravezető lehet.) Vagyis Balassi verseinek palatális dominanciáját, az „a” fonéma 4. helyre szorulását stb. azzal az elég triviális jelenséggel is lehet magyarázni, hogy kevés bennük az „a(z)” elem. A jelenséget meg kell még tüzetesebben vizsgálnunk: valószínűleg itt is egy összetett folyamat eredőjeként észleltük a palatáliságot, e folyamatnak talán csak egyik (bár lehet, legfontosabb) összetevője volt a névelőtlenség; lehet, hogy ezzel majdnem ellentétes irányba ható összetevőket is számba kell majd vennünk. (Vö. egy futólag említett kérdéssel: Balassi óta szövegeink fonémaszempontból színesebbé váltak és ugyanakkor velárisabbakká — a velarizálódást jól magyarázhatja többek között a határozott névelő elburjánzása, ám épp ez a tényező jelentősen a színesség ellen is hat!)

Álljon itt erre néhány számadat. Míg XX. századi szövegeket vizsgálva szinte mindenütt az *a*, az névelő áll első helyen a szövegszógyakorisági listán (eddig egyetlen kivételt észleltünk: Ady „A magunk szerelme” c. kötetéből a „Hát imigyen sirok” ciklusban az *és*, *s* volt a leggyakoribb: 5,98), addig Balassi lírájában nem egyszer megelőzi az *én* lexéma különféle szóalakjaiban

vett együttes gyakorisága. Íme (gyakorisági sorszám, az adott lexéma, annak százalékaránya a szövegszók között): 1578 (Eckhardtnál „Losonczy Anna”): 1. *én* 5,96, 2. *a(z)* 3,60; 1583 (Eckhardtnál „Új szerelmek”): 1. *én* 3,63, 2. *a(z)* 2,79; 1589 (E.: „Vándorúton”): 1. *a(z)* 3,77; és így tovább. Ezzel szemben egyes ehhez hasonló szövegszóterjedelmű Ady-ciklusokban: Az Illés szekeren: Léda ajkai között: 1. *a(z)* 6,78 (+0,55%-nyi „az” névmás — itt jegyzem meg, hogy míg Balassinál e két kategóriát, talán érthető okokból, együtt kezeltem, Adynál mindig külön van az „a(z)” mint névelő és az ezzel homonim mutató névmás, ezek a számok zárójelben fognak állni); Szeretném, ha szeretnének: Esze Tamás komája: 1. *a(z)* 8,20 (+0,20%); A Minden-titkok versei: Az isten titkai: 1. *a(z)* 4,51 (+0,10%); A menekülő élet: Szomorú ódák valakihez: 1. *a(z)* 7,82 (+0,33%); A magunk szerelme: Hát imígyen sírok: 1. *és, s* 5,98, 2. *a(z)* 5,09 (+0,25%); A halottak élén: Ceruza-sorok Petrarca könyvén: 1. *a(z)* 6,46 (+0,20%) stb. Ezekhez az Ady-értékekhez szépen közel áll a Balassi-levelekben 8,67%-os aránnyal előforduló *a(z)*.

A szókincs két szinkrón metszetének a vizsgálata természetesen távolról sem egyenlő az „a, az”-kérdésével. Álljon itt befejezésül néhány a leggyakoribb Balassi-lexémák közül (az évszámok mint fent; az igen gyakori formaszókat elhagyom): 1578 — *szerelem, szív²* (fn), *lélek, szeret(ő), szép, ész, élet, halál, gyöngy, bánat, keserves, kín* . . . ; 1583 — *szerelem, jó, lélek, lát, szép, élet, kín, szív²* . . . és így tovább; és Adyéi közül: Léda ajkai között: *lát, jön, éj, asszony, szeret, csókol*; Hát imígyen sírok: *ad, fáj, élet, út*; és így tovább. E listákból máskor kívánunk némi következtetéseket levonni.

PAPP FERENC

Данные к двум синхронным срезам в истории венгерского языка

Ференц Папп

Полная фонемная статистика двух поэтов показывает, что *a*) у Балашши (особенно — в его поэзии) пропорция палатальных гласных выше чем у Ади, *б*) общее звучание Балашши, измеренное во многомерном пространстве, значительно более отдалено от поэта начала XX-го века, чем прозаические тексты XX-го века, *в*) среди 5 наиболее употребительных фонем только в одном месте наблюдается изменение: место фонемы /m/ у Балашши занимает фонема /k/ у Ади. Приводятся также сопоставления относительно наиболее употребительных лексем у обоих поэтов. Показывается, что в поэзии Балашши определенный артикль статистически еще не обнаруживается.